

Stanisław Salmonowicz

Z dziejów parlamentaryzmu stanowego w Prusach Wschodnich i Zachodnich (1824-1847)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 449-456

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Salmonowicz

Z dziejów parlamentaryzmu stanowego w Prusach Wschodnich i Zachodnich (1824—1847)*

Uwagi niniejsze, do których asumpt dała imponująca pod niejednym względem monografia Wolfganga Neugebauera, dotyczą problematyki życia stanowego Prus Wschodnich, widzianej na szerokim tle wydarzeń ostatniej ćwierci wieku XVIII, po rok 1848. Istotą rzeczy jest jednak spojrzenie na problem genezy i roli sejmu prowincjonalnego tych dwóch (wkrótce połączonych) prowincji pruskich. Dzieje sejmów prowincjonalnych w Prusach lat dwudziestych—czterdziestych XIX w. były od dawna zgłaszaniem przez piszącego te słowa postulatem badawczym¹. Przed kilku laty drogę do szczegółowych rozważań otworzyła tu cenna monografia Herberta Obenausa², a jeszcze wcześniej badania roli i formy reprezentacji stanowej w państwie prusko-brandenburskim w XVII—XIX w., podsumowanie których nastąpiło na sesji berlińskiej na przełomie listopada i grudnia 1981 r.³ Sesja ta podważyła wyniki dawniejszej historiografii niemieckiej (szkoły pruskiej zwłaszcza), która gloryfikując absolutyzm Hohenzollernów, nie interesowała się bliżej problemem przetrwania tradycji stanowych w XVIII—XIX w., a po drugie, tradycje te z reguły traktowała jedynie w kategoriach przeżytków feudalizmu (co kontynuowała historiografia w NRD), nie dostrzegając jednakże poważnych kontynuacji dawnych tradycji stanowych w niektórych wątkach doświadczeń i struktur parlamentarnych epoki wczesnego konstytucjonalizmu w krajach niemieckich. Tak więc już od dobrych kilku lat wiadomo

---

* Uwagi na marginesie pracy Wolfganga Neugebauera, *Politischer Wandel im Osten. Ost- und Westpreussen von den alten Ständen zum Konstitutionalismus*, Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa, Bd. 36, Stuttgart 1992, ss. 552 (rozprawa Neugebauera stanowiła rozprawę habilitacyjną).

1 Por. S. Salmonowicz, *Ustrój polityczny Pomorza w XIX w. Stan badań i postulaty badawcze*, Czasopismo Prawno-Historyczne, 1975, t. 28, nr 2, ss. 165—176; tenże *Prawo prowincjonalne Prus Zachodnich i sprawa jego kodyfikacji (1772—1844)*, Zapiski Historyczne, 1980, t. 45, nr 2, ss. 25—59. Autor, który, co należy podkreślić, wykorzystał także pewną liczbę polskich prac (choć niejedną lukę można by zasygnalizować w tym względzie), powołał się na moje stanowisko zawarte w artykule ogłoszonym po niemiecku: *Stand und Bedürfnisse der Forschungen zur Geschichte des preussisches Staates von 1707—1871*, Polnische Weststudien, 1986, t. 5, nr 1, ss. 119—144, uwaga Neugebauera na s. 22.

2 Por. H. Obenaus, *Anfänge des Parlamentarismus in Preussen bis 1848*, Düsseldorf 1984, ss. 815!; por. o tej pracy moje uwagi — Zapiski Historyczne, 1987, t. 52, nr 2, ss. 127—129. Już na tym miejscu chciałbym zasygnalizować, iż powstająca w jakiejś mierze równocześnie w czasie praca Neugebauera, która jednakże opublikowana została w 8 lat później, zbyt rzadko podejmuje bezpośrednią konfrontację z Obenausem i zbyt rzadko podkreśla, iż owa praca stanowiła w poważnym stopniu główny punkt odniesienia, a zarazem w jakiejś mierze wpłynęła na ostateczny kształt monografii Neugebauera.

3 Por. *Ständentum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen, Ergebnisse einer internationalen Fachtagung*, hrsg. von P. Baumgart unter Mitarbeit von J. Schädeke, Berlin—New York 1983. Pracy tej poświęciłem obszerny artykuł recenzyjny, którego niestety W. Neugebauer nie wykorzystał, por. S. Salmonowicz, *O roli i formach reprezentacji stanów w państwie brandenbursko-pruskim doby absolutyzmu*, Czasopismo Prawno-Historyczne, 1985, t. 37, nr 1, ss. 163—170.

w historiografii, iż po pierwsze, życie stanowe pod rządami absolutnymi nie zamarło całkowicie, jak to dawniej twierdzono, a po drugie, iż istnieje pewna linia rozwojowa w niektórych częściach państwa prusko-brandenburskiego — od reprezentacji stanowej starego typu, poprzez sejmy prowincjonalne lat dwudziestych—czterdziestych, po konstytucjonalizm roku 1848. Można sądzić, iż ówczesne poglądy V. Pressa, G. Birtscha, P. Baumarta i O. Büscha leżą niewątpliwie u podstaw decyzji W. Neugebauera szczegółowego zbadania dziejów problematyki stanowej i neostanowej (jeżeli przyjąć ten termin dla okresu sejmów prowincjonalnych) w Prusach Zachodnich i Wschodnich. Dzieje sejmów prowincjonalnych pruskich nie były przedmiotem szczegółowej analizy w Berlinie w 1981 r. Stąd podjęcie częściowo równoległych w czasie i tematyce badań na ten temat przez H. Obenausa i W. Neugebauera. Podsumowując ówczesne badania, pisałem: „w Prusach reprezentacje stanowe znalazły się pod dachem absolutyzmu i formalnie biorąc zostały ograniczone do form zastępczych, to przecież tradycja stanowej reprezentacji interesów — ale tylko już szlacheckich — pozostała na płaszczyźnie ściśle regionalnej żywa, a w dobie osłabienia władzy absolutnej od 1806 r. odzyskała żywotność (zwłaszcza w Prusach Wschodnich), co nie pozostało bez wpływu na neostanowe rozwiązania okresu od 1815 r.”⁴ W swych uwagach byłem jednak ostrożny co do problemu kontynuacji, wskazując (za E. Weisem i P. Baumgartem), iż neostanowość była formalnie wyborem drogi bezkonstytucyjnej (swego rodzaju paliatywu w miejsce obiecanej, a nie zrealizowanej konstytucji) i antyparlamentarnej, z której drogę wyjścia ukazała dopiero Wiosna Ludów w Prusach.

Rozprawa Herberta Obenausa, poza pewną ilością uwag wprowadzających (dotyczących głównie okresu 1807—1815), skoncentrowana została na przedstawieniu genezy ustawy o sejmach prowincjonalnych oraz analizie struktury i form działania sejmów prowincjonalnych, zwłaszcza dla okresu 1840—1847. Ogólnie biorąc, można powiedzieć, iż praca Obenausa, skoncentrowana nade wszystko na wątkach ogólnopruskich, zwrócona była od stanów prowincjonalnych ku dalszemu biegowi wydarzeń — ku rokowi 1848. Praca Neugebauera, która w różnych wątkach kontynuuje i uszczegóławia wyniki pracy Obenausa, ma generalnie odmienne cele, odmienny zakres zainteresowań badawczych: jej autor raczej patrzy wstecz — od wydarzeń wieku XIX w głąb wieku XVIII — szuka nade wszystko roli tradycji stanów, śladów kontynuacji i jej przyczyn społecznych. W sumie imponująca także ogromnym wysiłkiem źródłoznawczym rozprawa Neugebauera stanowi tu nowy i bardzo ważny głos w dyskusji, tym bardziej iż autor w wielu kwestiach zajmuje zdecydowanie odmienne stanowisko niż dotychczasowa literatura przedmiotu. Dla historyka dziejów Pomorza szczególnie ważne jest i to, że Neugebauer — w przeciwieństwie do Obenausa — perspektywę ogólnopruską traktuje jedynie jako dalekie tło, koncentrując cały swój wysiłek badawczy na rozważaniu spraw dwóch prowincji — Prus Zachodnich i Wschodnich.

Praca Neugebauera — podobnie jak i rozprawa Obenausa — imponuje rozległością kwerendy źródłowej i znajomością bardzo obszernej literatury przedmiotu. Co do podstawy źródłowej, warto zauważyć, iż w wykorzystaniu zarówno archiwaliów ogólnopaństwowych (zwłaszcza archiwalia merseburskie) jak i zbiorów Archiwum Państwowego w Olsztynie, Autor poszedł o wiele dalej niż Obenaus, który siłą rzeczy preferował materiały ogólnopruskie, mniej cenił materiały szczegółowe, dotyczące dwóch prowincji pomorskich. Źródła drukowane i niemiecka literatura przedmiotu wykorzystane zostały prawdziwie pieczołowicie. Autor starał się także spożytkować dorobek nauki polskiej w badaniach nad Prusami Królewskimi — Prusami Wschodnimi, jednakże co do spraw ogólnych, a zwłaszcza spraw genetycznych tradycji stanowej Prus Królewskich, można by wskazać

4 S. Salmonowicz, *O roli i formach reprezentacji stanów*, s. 170.

na niejedno pominięcie⁵. W porównaniu jednak z wieloma rozprawami historyków niemieckich, dotyczących dziejów Pomorza, które z reguły nie uwzględniają naszych prac publikowanych w językach kongresowych, nie mówiąc już o pracach w języku polskim, rozprawa Neugebauera stanowi tu pewien postęp⁶.

Obszerna rozprawa jest bogato dokumentowana nie tylko pracowicie zestawionymi przypisami, ale i aparatem naukowym⁷, poza wstępem, zawierającym rozważania ogólne, metodologiczne i o stanie badań, dzieli się na cztery części. Dwie pierwsze — *Landesstruktur und Ständelatenz* (ss. 29—86) oraz *Ständische Renaissance und „Zweite Verwestlichung“ an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert* (ss. 87—260) rzucają problematykę pracy na tło tradycji ustrojowej i sytuacji społecznej Prus Królewskich i Prus Książęcych, aż po początek XIX w. Trzecia część, pt. *Landesopposition und Verfassungspolitik im frühen 19. Jahrhundert* (ss. 261—346), stanowi jedną z zasadniczych części pracy, która generalnie maluje skomplikowany bieg spraw stanowych w obu prowincjach, od 1807 r. po lata dwudzieste XIX w. Część czwarta, to drugi zasadniczy trzon pracy, pt. *Traditionelle Ständefunktion und Fundamental politisierung. Die preussische Stände 1824—1847* (ss. 345—485); W zakończeniu tej części Autor przedstawił rezultaty swego studium (ss. 486—493).

Uwagi szczegółowe zacznijmy od stwierdzenia generalnego, iż dawniejsze, tak silne w historiografii przeciwstawianie epoki absolutyzmu i epoki nowoczesnego, w gruncie rzeczy mieszczańskiego parlamentaryzmu (widzianego przez pryzmat Anglii, Stanów Zjednoczonych, a zwłaszcza rewolucyjnej Francji), zostało w toku badań ostatniego pięćdziesięciolecia mocno zrelatywowane i ograniczone w swoim jednoznacznym przeciwstawieniu, co było w dużej mierze zasługą międzynarodowej Komisji Historii Parlamentaryzmu i Zgromadzeń Stanowych, kierowanej przez lata przez niezapomnianego Emila Lousse'a, a w Polsce animowanej nade wszystko przez Karola Górskiego⁸. Wyniki prac Komisji umożliwiły porównawcze traktowanie problematyki w szerokim odcinku czasowym — od XIII—XV w. po wiek XIX. Nb. nadal uważam, że w toku tych

⁵ I tak Autor zna niektóre prace J. Małka, ale nie wykorzystał ich pełnego zbioru pt. *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987 (ostatnio znaczna część prac J. Małka ukazała się w zbiorze w języku niemieckim). Nie uwzględnił także moich prac dotyczących ustroju Prus Królewskich, a zwłaszcza rozprawy *Z dziejów walki o tzw. restaurację autonomicznych aspiracji Prus Królewskich w XVIII w.*, *Analecta Cracoviensia*, 1975, t. 7, ss. 433—457, która dotyczy bezpośrednio tematyki przezeń poruszanej, a także dostępnego po niemiecku mego artykułu *Das Königliche Preussen in öffentlichen Recht der polnisch-litauischen Republik (1569—1772)*, *Studia Maritima*, 1987, t. 4, ss. 41—62. Dodać tu trzeba, uprzedzając dalsze wywody, iż Autor m.in. z braku znajomości polskiej literatury przedmiotu, dotyczącej problematyki Prus Królewskich, stosunkowo mało uwagi poświęcił sprawom wątku stanowego w życiu Prus Zachodnich w okresie 1772—1806. Nb. pomijając problem tradycji okresu polskiego, także i polska literatura przedmiotu okres ten do tej pory minimalnie badała. Dodajmy, iż ostatnie głosy w tej dyskusji — książki: S. Achremczyka, *Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660—1703*, Olsztyn 1991 i Z. Naworskiego, *Sejmik Generalny Prus Królewskich 1569—1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992 — ze względów oczywistych nie mogły być wykorzystane. Autor jednak wykorzystał dawniejsze prace S. Achremczyka.

⁶ Wspomnieć tu trzeba pionierski w swoim czasie artykuł F. Grygiera, *Próby utrzymania ustroju stanowego w Prusach Wschodnich na przełomie XVIII/XIX w.*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1964, nr 1, ss. 43—70, a także prace J. Dygdały.

⁷ Wykaz skrótów, indeksy, mapa Prus Wschodnich oraz wykazy wykorzystanych źródeł i literatury przedmiotu.

⁸ Por. zwłaszcza K. Górski, *Communitas princeps Corona Regni. Studia selecta*, Warszawa—Poznań—Toruń 1976. Wśród publikacji, które otworzyły drogę ku nowoczesnemu spojrzeniu na problem przejścia od zgromadzeń stanowych do nowoczesnych parlamentów, por. przykładowo: W. Grube, *Der Stuttgarter Landtag 1457—1957. Von den Landständen zum demokratischen Parlament*, Stuttgart 1957. Rozprawą klasyczną, wytyczającą drogę, pozostaje: E. Lousse, *La Société d'Ancien Regime. Organisation et Representation Corporatives*, t. 1, Louvain 1952.

badani międzynarodowych ciągle nie doceniano rozwiązań ustrojowych Rzeczypospolitej Obojga Narodów, co wiązało się także z niezwykle krytycznym w polskiej literaturze historycznej podejściem do tej problematyki w latach zwłaszcza pięćdziesiątych. Nie brakło jednak w literaturze naukowej, także poza Polską, sformułowań interesująco poruszających ten wątek⁹. Wszystko to, co powyżej zostało napisane, nie oznacza jednak, iż gros kwestii zostało już w nauce jednoznacznie rozstrzygniętych. W szczególności trwają ciągle spory, czy i w jakiej mierze istniało realne przejście od koncepcji stanowych do parlamentaryzmu konstytucyjnego wieku XIX¹⁰. W tej sytuacji monografia W. Neugebauera, który w uwagach ostrożnie sugeruje istnienie wielu płaszczyzn odmiennych sytuacyjnie, jest ujęciem problemu roli czynnika stanowego i jego przemian na tle ewolucji stosunków społecznych, przez co jest także głosem w dyskusji na temat badań tzw. procesów modernizacyjnych w dziejach nowożytnej Europy.

W części pierwszej, Autor, cofając się nieraz daleko wstecz¹¹, zarysował ewolucję spraw stanowych w XVIII w. Jeżeli chodzi o sprawy Prus Wschodnich okazuje się — wedle badań Autora — iż nawet autorytarny Fryderyk Wilhelm I w praktyce działał stosunkowo ostrożnie, a stany pruskie przy każdej okazji — 1740—1786—1798 wracały do obrony swoich dawniejszych uprawnień (także w odniesieniu do roli kelmerów w życiu stanowym)¹² i formułowały żale, które, nawet jeśli władcy przechodzili nad nimi formalnie do porządku, stanowiły element nacisku. Życie stanowe Prus Wschodnich w XVIII w. przybierało różne godne uwagi formy zastępcze (Hauptämter, Kreistage, a potem ziemstwa kredytowe), ożywiło je także dążenie do kodyfikacji prawa w Prusach. Szczególnie okres wojny siedmioletniej i krótka okupacja rosyjska Prus Wschodnich przyniosły rozwój życia stanowego¹³ ku niezadowoleniu Fryderyka II, który nie mógł darować swej prowincji, iż rosyjskie starania o uzyskanie poparcia znalazły oparcie we wpływowych kołach stanowych. Podsumowując cały okres do roku 1806, Autor napisał: „die ostpreussische Standesgeschichte endet nicht um 1670 oder 1700, und es darf schon jetzt hinzugefügt werden, dass sie auch nicht um 1806 oder 1823 neu beginnt” (s. 85). Warto jednak pamiętać, iż byli i dawniej autorzy, którzy, nie negując absolutystycznego zepchnięcia organów stanowych formalnie na margines prawa publicznego, nigdy nie zaprzeczali, iż jeżeli nie wszystkie stany to w każdym razie junkrzy wschodniopruscy nigdy się swego głosu w sprawach ich dotyczących nie wyrzekli, co wyrażało głośne przecież powiedzenie: „Und der König absolut, wenn er unsern Willen tut...”¹⁴. Tak więc istniały niewątpliwie

9 Por. zwłaszcza H. Roos, *Ständewesen und parlamentarische Verfassung in Polen (1505—1772)*, w: D. Gerhard (hrsg), *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*, II Aufl., Göttingen 1974, ss. 310—367.

10 W. Neugebauer: „Die Grundsatzfrage nach Kontinuität oder Bruch zwischen ständischer und moderner Repräsentation ist jedoch nach wie vor offen, allerdings auch hinsichtlich des implizierten strikten Gegensatzes der Antworten an sich kritisierbar”. Autor podkreślił tu nade wszystko ogromną rolę wskazań Otto Hintzego, przeżywających obecnie prawdziwy renesans w historiografii niemieckiej, por. *Otto Hintze und die moderne Geschichtswissenschaft. Ein Tagungsbericht*, hrsg. von O. Büsch und M. Erbe, Berlin 1983.

11 Zwraca tu uwagę (s. 55 i n), iż dotychczasowa literatura przedmiotu przesadzała ze znaczeniem cezury lat 1660—1670 dla eliminacji reprezentacji stanowej w Prusach Książęcych, bowiem dopiero od 1705 r. elektor przestał zwotywać landtagi pruskie, co nie napotkało na poważniejszy sprzeciw.

12 W tej kwestii por. moje uwagi — *Z dziejów wschodniopruskich kodyfikacji prowincjonalnych (XVII—XIX w.)*. Przyczynek do losów prawa chełmińskiego w państwie brandenbursko-pruskim, w: *Studia Culmensia Historico-Iuridica*, pod red. Z. Zdrójkowskiego, t. 2, Toruń 1988, ss. 271—326.

13 Wojna siedmioletnia „Nicht nur beeindruckt die latente, bei günstiger Gelegenheit aber sofort sich äussende Bereitschaft des in Kreisen und Hauptämter organisierbaren Adels, ständisches Terrain zurückzugewinnen und den Spielraum der Partizipation wieder zu weiten, sondern auch das Ausmass temporäre Erfolge in der Mitte des Jahrhunderts”, s. 81.

14 Tekst ten, o czym najczęściej się nie wie, uwiecznił w literaturze Adalbert von Chamisso (1781—1838) w roku 1826, jednakże jako swego rodzaju porzekadło junkierskie znany był już w XVIII w.

— nawet pod rządami Fryderyka Wielkiego — nieformalne (ale niekoniecznie stanowe) sposoby nacisku junkrów na władzę królewską. Autor ukazał, iż mimo zamarcia oficjalnych form życia stanowego (landtagi tylko koronacyjne), tradycje stanowe odżyły z dużą siłą po śmierci Fryderyka II. Dawniejsza literatura przedmiotu kładła jednak nie bez racji nacisk na to, iż interesy społeczne szlachty były zabezpieczane nie tyle przez organa stanowe, ale przez organa biurokracji lokalnej, które wyrażały nie tylko lojalność wobec władcy, ale także i wobec interesów miejscowych elit. O landratach w końcu XVIII w. pisał H. Rosenberg: „In action, he usually was loyal to his class and acted as the trustee of the landed aristocracy — —”¹⁵. Moim zdaniem owo ożywienie tendencji stanowych po śmierci Fryderyka II było także związane ze swego rodzaju falą reakcji na jego rządy absolutne, reakcji tym większej, iż jego następcą, o czym powszechnie wiadomo, nie nadawał się na despotę energicznie łamiącego opory¹⁶. Władca ten był gotów w szczególności dopuścić do głosu stany w związku z przygotowywaną ogólnopruską kodyfikacją prawa. Można powiedzieć generalnie, iż lata 1786—1815 ożywiły na tyle w różnych sytuacjach i układach prowincjonalnych¹⁷ życie stanowe, iż od 1815 r. problem powołania stanów prowincjonalnych, które miały kontynuować dawne landtagi, stanął na porządku dziennym. Stosunkowo niewiele miejsca Autor poświęca w tych wszystkich kontekstach polskim ziemiom zagarniętym w pierwszym rozbiore, choć podkreślił, iż teza literatury niemieckiej, iż od roku 1772 wszelkie formy życia stanowego w Prusach Zachodnich zamarły, nie jest ścisła: „die Erinnerung an das ständische Leben der polnischen Zeit war um 1772 nicht einfach zu löschen” (s. 109). Fryderyk II jednak długie lata nie dopuszczał do stworzenia na tym terenie ziemstw kredytowych, co moim zdaniem wyrażało jego niechęć do polskiej szlachty i obawę przed utwierdzeniem jej pozycji ekonomicznej. Sądzę, iż w źródłach polskich dotyczących Prus Zachodnich (a nie tylko w źródłach oficjalnych pruskich, z których Autor korzystał) można by dokonać dalszych ustaleń co do utrzymania się wśród szlachty dawnych Prus Królewskich silnych tradycji stanowych, wywodzących się z polskich czasów. Autor nie rozważył kwestii, w jakiej mierze Fryderyk II i jego następcy byli świadomi ewentualnych niebezpieczeństw politycznych, jakie mogło przynieść dopuszczenie polskiej szlachty w szerszym zakresie do głosu w sprawach prowincji. Zauważyć tu należy, iż generalnie nacisk na źródła proveniencji wschodniopruskiej spowodował, iż Autor niemal zupełnie pominął w swej pracy aspekty narodowościowe problematyki.

Wychodząc poza płaszczyznę stanowości szlacheckiej, W. Neugebauer wiele uwagi poświęcił reformie miejskiej od 1808 r. (s. 145 i n.). Także i co do tych kwestii mniejsza znajomość przez Autora problematyki Prus Zachodnich i ich przeszłości w okresie polskim jest widoczna¹⁸. Ważną kwestią, której Autor poświęcił wiele uwagi, jest próba szukania wyjaśnień przyczynowych dla zjawisk politycznych w obu prowincjach pruskich (s. 152 i n.). Są to zagadnienia takie jak oblicza tendencji neostanowych, jak genezy tzw.

15 H. Rosenberg, *Bureaucracy Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience 1660—1815*, Boston 1966, s. 167 (wyd. I w 1958).

16 Autorzy niemieccy (także i W. Neugebauer) pomijają z reguły pracę francuską, która wiele wniosła do okresu pierwszych lat po śmierci Fryderyka II: Henri Brunschwig, *Société et romantisme en Prusse au XVIIIe siècle*, Paris 1973 (wyd. I w 1947). Godną uwagi jest także praca R. Ayrault, *La genèse du romantisme allemand: Situation spirituelle de l'Allemagne dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, t. 1—2, Paris 1961. Obie te prace łączą dzieje społeczne z przemianami mentalności epoki.

17 Por. zwłaszcza uwagi o ziemstwach kredytowych, ss. 103—108.

18 Sprawy ustrojowe Gdańska i Torunia Autor zna tylko przez pryzmat bardzo starych prac niemieckich bądź nawet twierzeń Lengnicha, wymagających z reguły weryfikacji. Por. także na ss. 130—131 niezbyt precyzyjną wzmiankę o tzw. Blutbad toruńskim: literatura niemiecka stale powtarza niektóre błędne sady przestarzałej XIX-wiecznej literatury przedmiotu, por. moje uwagi: *The Toruń Uproal of 1724*, Acta Poloniae Historica, 1983, t. 47, ss. 55—80. Co do Torunia: K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793—1919*, Warszawa 1972.

wschodniopruskiego liberalizmu. W kwestiach tych W. Neugebauer kładzie nacisk po pierwsze na fakt, iż tendencje liberalne są wcześniejsze, niż to dawniej przyjmowano, a generalnie — i po drugie — podnosi rolę koniunktury rynkowej na produkty rolne Prus Wschodnich i Zachodnich od około 1800 r.¹⁹ W sumie przemiany kapitalistyczne w rolnictwie, a zwłaszcza wzrost liczby posiadaczy dóbr rycerskich będących mieszczanami, wyprzedziły przemiany społeczne okresu od 1807 r. Stąd otwiera się wielki proces reorientacji mentalności elit prowincji wedle standardów zachodnich, głównie angielskich (s. 183 n.). Stąd termin wprowadzony przez Autora — i chyba dość dyskusyjny — „die zweite Verwestlichung” tych terytoriów ujmowany jako swoiste *pendant* do epoki średniowiecznego chrystianizowania terytoriów pruskich. Ogromnie wiele uwagi w tym kontekście poświęcił Neugebauer okresowi 1806—1825, kiedy to kształtowały się nowe formy udziału społeczeństwa w życiu politycznym (zwłaszcza ss. 217—225). W procesie tym jednak Prusy Zachodnie — w sporej części włączone ówczasie do Księstwa Warszawskiego — odgrywały tylko rolę marginesową, a zasadnicze znaczenie miała działalność Komitee der ostpreussischen und litauischen Stände „als zentrale Stelle und als Koordinierungspunkt der Ständischen Politik in Ostpreussen” (s. 219). Słusznie jednak Autor zauważył — i ja osobiście bym to jeszcze częściej akcentował — iż stanowy czynnik szlachecki w dużej mierze dalej wyrażał niechęć do dalej idących reform stosunków agrarnych: „Es ging dem ostpreussischen Adel entscheidend um die Wahrung der lokalen Herrschaftsphäre in der Epoche des Wandels, in der aber Gewinnmöglichkeiten etwa bei der Vergrößerung des gutsherrlichen Eigenlandes durch Einziehung bäuerlichen Hufen durchaus erkannt wurden” (s. 229). Obrona patrymonialnego sądownictwa, a zwłaszcza praw do lokalnej policji, była w XIX w. jedną z cech junkierstwa na całym Pomorzu. W sumie widzieć tu można stałe przeplatanie się starych interesów i tradycji z koniecznościami modernizacji, która jednak miała być zarazem, w miarę możliwości, odejściem od biurokratycznego absolutyzmu. Stąd swego rodzaju wczesny liberalizm polityczny i ekonomiczny szlachty wschodniopruskiej (tu m.in. wojna z centralistycznymi reformami Hardenberga, czy to podatkowymi, czy administracyjnymi — walka z Gendarmerieedikt). Źródła do okresu 1808—1815, przebadane przez Autora, wskazują na zasadniczą rolę sporu o koncepcję udziału czynnika społecznego w życiu państwa jako całości i w życiu prowincji. Spór ten po załamaniu się koncepcji konstytucyjnej w roku 1815, doprowadził do ożywienia życia stanowego na szczeblu prowincji i powiatu. Sprzeczne tendencje lat 1815—1823 doprowadziły ostatecznie do wykreowania koncepcji sejmów prowincjonalnych²⁰. Autor kładzie nacisk na rolę tradycji wschodniopruskiej w przyjęciu rozwiązań ogólnopaństwowych, jak i rozwiązań szczegółowych dla prowincji²¹. Jak wiadomo, powołano wspólny sejm dla prowincji Prus Wschodnich i Zachodnich. Tej ważnej kwestii i jej przyczyn Autor bliżej nie rozważył²². Na pytanie zasadnicze, czy była to kontynuacja historycznej tradycji, przychylił się do poglądu, iż była to zmodernizowana kontynuacja, odrzucając poglądy przeciwne (m.in. T. Schiedera, F. Schnabla, R. Koselecka). Dla

19 Na s. 166 czytamy: „Vieles spricht dafür, und nicht zuletzt die Äusserungen der Stände um 1800 selbst, den Wandel der Marktstrukturen im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts als wesentliches Movens zu betrachten, auch für die territoriale Verfassungsgeschichte”.

20 Dzieje przegranej przez Hardenberga walki o reprezentację ogólnopruską były już obszernie referowane w literaturze (P. Haake, H. Obenaus), ale Autor wypunktował tu istotne dla jego rozważań elementy, ss. 293—346.

21 „Die Entwicklung der ostpreussischen Ständeversammlung im späten 18. Jahrhunderts, besonders seit 1798, hatte in wesentlichen Strukturcharakteristika die »modernen« Elemente der Provinzialständeversammlung, wie sie 1823/24 für den ganzen Staat gegeben wurden, schon ausgedeutet und insofern vorweggenommen” — s. 305.

22 Na s. 306 powołał „politische Gründe” ze źródeł, które o tym zadecydowały, ale w istocie o jakie względy chodziło? Bez spojrzenia na ten problem przez pryzmat sytuacji etnicznej Prus Zachodnich cała kwestia pozostanie niejasna.

Neugebauera sejm prowincjonalny dla obu prowincji pruskich stanowił jako „Entwicklungs-alternative” (s. 310) zmodernizowany wariant dotychczasowej tradycji.

Dzieje struktur sejmów prowincjonalnych opisał dokładnie Herbert Obenaus, stąd Autor wielu kwestii bliżej nie poruszał. Dużo uwagi poświęcił natomiast roli sejmów prowincjonalnych w latach 1824—1847. Rozważania te przez pryzmat działań sejmowych obrazują nam aspiracje polityczne i społeczne miejscowych sił społecznych. Obrona własnych pozycji posiadaczy, walka z centralizacją i biurokracją berlińską z jednej strony, a dochodzące coraz wyraźniej w latach trzydziestych do głosu procesy modernizacyjne z drugiej strony, to obraz sprzecznych tendencji epoki. Warto podkreślić, iż mimo faktu, że formalne kompetencje sejmów prowincjonalnych były ograniczone, Berlin poważnie liczył się ze zdaniem sejmów w odniesieniu do wielu spraw ekonomicznych, administracyjnych i społecznych. Zasadnicze znaczenie miała jednak tocząca się już od lat trzydziestych swego rodzaju debata konstytucyjna i wyraźne wyłonienie się na sejmach opozycji mieszczańskiej (s. 411 i n.). Do dziejów początków politycznych ugrupowań w Prusach lat czterdziestych uwagi Autora wnoszą wiele nowego. Pisząc o rozwoju liberalizmu w prowincji, Autor w konkluzji stwierdził: „Die Landesopposition aber wuchs mehr und mehr aus den Gefässen ständischer Politik heraus, gestützt von Vereinen, Zirkeln und nicht mehr zu unterdrückender Öffentlichkeit. Und so mündete die städtische in die Woge der bürgerlichen Opposition” (s. 434). Wychodząc z tej szerszej perspektywy, W. Neugebauer jest skłonny raczej cezurę roku 1840 dla życia politycznego minimalizować. Osobiście sędzę jednak, iż impuls zmiany na tronie, podobnie jak to było po śmierci Fryderyka II, ujawnił z nową siłą tendencje dawniej już istniejące.

Wyniki pracy ujął W. Neugebauer w wymownym tytule: *Eine ostmitteleuropäische Region im Übergang von Alteuropa zur Moderne: das Preussenland im Präkonstitutionalismus*. Wiemy już, iż dążenia może nie tyle konstytucyjne co antyabsolutystyczne były w tym regionie starsze niż wydarzenia z 1789 czy 1806 r. „Uzachodnienie” prowincji Prusy szło w parze ze zjawiskiem, że życie stanowe było zarazem kontynuacją, co i modernizacją. Autor wykazał, iż dla połączonej prowincji ani rok 1823, ani rok 1840 nie były granicami epoki, bowiem w obu wypadkach okresy poprzedzające przygotowały ewolucyjnie sytuację. Stąd „die Zeit der zweiten Hälfte des 18. und der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts erscheint als verfassungsgeschichtliche Einheit” (s. 488)²³. Stąd jego zdaniem tendencje korporacyjno-stanowe mogą być także (wbrew tezm M. Webera) elementem modernizacji²⁴. Także tezy o wielkiej roli oświeconej biurokracji w procesie reform muszą być zrelatywizowane, bowiem struktury stanowe były nie tylko elementem konserwatywnym politycznej ewolucji, ale i same ulegały modernizacji i wyrażały nowe tendencje²⁵.

Bogata w treść rozprawa Wolfganga Neugebauera może stanowić okazję do niejednej szczegółowej dyskusji. Dla pierwszej połowy XIX w. dziejów pruskich należeć będzie — obok prac R. Kosellecka i H. Obenausa — do najważniejszych publikacji z dziejów polityczno-ustrojowych, pisanych na szerokim tle przemian życia społecznego. Niektóre kwestie dyskusyjne poruszyłem powyżej. Niewątpliwie poważnym problemem jest nierównomierność wątków zachodnio- i wschodniopruskiego. Ten pierwszy wymagać będzie

---

23 I tu prosi się o rozważenie, czy nie było w tej mierze różnicy w sytuacjach Prus Zachodnich i Wschodnich? A rola parlamentaryzmu Księstwa Warszawskiego, do którego gros terytorium Prus Zachodnich należało od 1807 do 1813/1814?

24 Zgadzam się z tym poglądem, co podniosłem w innej sytuacji, por. moje uwagi: *Les Droits de l'Homme dans la Constitution du 3 Mai 1791 et la tradition des libertés de la noblesse polonaise*, w: *The Origin of Human Rights*, ed. J. Justyński, Toruń 1991, ss. 59—68.

25 Wskazałem na to w odniesieniu do sejmów prowincjonalnych prowincji „Prusy” w oddanym do druku już kilka lat temu tomie 3, cz. 1 zbiorowej *Historii Pomorza*, pod red. G. Labudy (w druku); tom ten obejmuje okres od 1815 do 1850.

nadal szczegółowych studiów. Każda z tych trzech powołanych przeze mnie rozpraw w wielu kwestiach głosi odmienne poglądy. Jeżeli Herbert Obenaus kładł nade wszystko nacisk na konserwatywną (die Restaurationspolitik) rolę sejmów prowincjonalnych, Neugebauer akcentuje raczej aspektu modernizujące, prowadzące do „prekonstytucjonalizmu”. Zapewne nie należy obu tych punktów widzenia absolutyzować. Jedno nie ulega wątpliwości, iż otrzymaliśmy studium badawcze o dużym znaczeniu, które zwłaszcza dla dziejów Prus Wschodnich będzie odtąd niezastąpionym narzędziem pracy.